

Why is there no socialism in the Netherlands?

Bij uitgeverij Aksant (v/h Stichting beheer IISG) verschenen eerder de volgende oraties:

Jan Lucassen, *Jan, Jan Salie en diens kinderen. Vergelijkend onderzoek naar continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen* (Amsterdam, 1991) ISBN 90.6861.059 (uitverkocht)

Erik Jan Zürcher, *'Gelukkig is hij die zich "Turk" noemt'. Nationale identiteit en persoonlijkheidscultus in Turkije* (Amsterdam, 1994) ISBN 90.6861.091.0

E.J. Fischer, *Concurrentie. Een onderbelicht thema in de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis* (Amsterdam, 1999) ISBN 90.5742.022.8

Marcel van der Linden, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen* (Amsterdam, 1999) ISBN 90.6861.178.x

WHY IS THERE NO SOCIALISM IN THE NETHERLANDS?

De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van
het ambt van bijzonder hoogleraar in de
Sociaal-economische geschiedenis sinds 1870,
met name geschiedenis van arbeid en
arbeidsverhoudingen aan de Universiteit Utrecht
op vrijdag 8 maart 2002

door Lex Heerma van Voss

aksant

Amsterdam

2002

ISBN 90.5260.055.4

© Copyright 2002 by Lex Heerma van Voss/Aksant, Diemen/Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Opmaak: Aad Blok, Amsterdam

Druk: A-D Druk BV, Zeist

Uitgeverij Aksant, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam

*Mijnheer de Rector Magnificus,
geachte leden van het bestuur van de Stichting Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis,
geachte leden van het curatorium,
en voorts Gij allen, die door uw aanwezigheid blijkt geeft van uw belangstelling
voor de Sociaal-economische geschiedenis sinds 1870, met name geschiedenis van
arbeid en arbeidsverhoudingen,

zeer gewaardeerde toehoorders*

Bijna een eeuw geleden, in 1904, bezocht een Duitse econoom, socioloog en historicus, Werner Sombart, een wetenschappelijk congres in het Amerikaanse St. Louis. Sombart ontving voor de reis een beurs van 500 dollar, “welche Summe für den Zweck gut ausreichte”.¹ De geleerde kon om meer redenen tevreden zijn. Hij verzamelde op die reis een massa documentatie over een onderwerp dat hem ook thuis in Duitsland bezig hield: de positie van het proletariaat. In 1905 publiceerde hij daarover een reeks artikelen in het *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, die het volgend jaar als boek verschenen. Dat boek, *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?*, werd beroemd, en nog wel meer onder zijn Engelse titel *Why is there no Socialism in the United States?*² Het is naar de gedachtegang in dat boek dat de titel van mijn oratie verwijst.

Sombart beschrijft eerst in schrille tonen het Amerikaanse kapitalisme. Het meest kapitalistische land van zijn tijd zou dus ook een sterke socialistische arbeidersbeweging moeten hebben, maar die mist hij in de Verenigde Staten. De socialistische partijtjes stellen er in de politiek niets voor, de grote vakbonden zijn niet gevormd op socialistische grondslag. Vervol-

1. Aldus Friedrich Lenger, *Werner Sombart 1863-1941. Eine Biographie* (München: C.H. Beck, 1994), 145. Sombart raakte wetenschappelijk en politiek in het Interbellum het spoor grondig bijster. Lenger beredeneert overtuigend, dat Sombarts pers nu beter zou zijn als hij niet ouder was geworden dan zijn generatiegenoot Weber, of juist een paar jaar langer geleefd had en zich net als anderen in zijn omgeving had kunnen aansluiten bij het conservatieve verzet tegen Hitler.

2. Werner Sombart, ‘Studien zur Entwicklungsgeschichte des nordamerikanischer Proletariats’, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 21 (1905), 210-236, 308-346 en 556-611; idem, *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1906); idem, *Why is there no Socialism in the United States* [C.T. Husbands ed.] (White Plains N.Y.: M.E. Sharpe, 1976).

gens geeft Sombart een overzicht van de positie van de Amerikaanse arbeider om dit te verklaren. Er is in Amerika democratie, zij het dat de politieke partijen corrupt zijn en het praktisch onmogelijk is een derde partij naast de twee bestaande wortel te laten schieten. Het loon van de Amerikaanse arbeider is twee tot drie keer zo hoog als dat van een Duitse, terwijl de prijzen in beide landen op ongeveer hetzelfde peil staan. Kortom, het levenspeil van de Amerikaanse arbeiders ligt veel hoger. In de vs verschijnt meer vlees en andere luxe op tafel, het Amerikaanse arbeidersgezin is beter gehuisvest en beter gekleed. De vs hebben bovendien een democratische openbare stijl; de afstand tussen de sociale lagen wordt er niet sterk gevoeld. Binnen het bedrijf laat de werkgever de werknemer voelen dat die gewaardeerd wordt. Dit alles is het gevolg van de schaarste aan arbeiders in de vs. Er is open land beschikbaar als de arbeider naar het Westen trekt. Dat maakt arbeiders in het Oosten waardevol, en dus worden ze goed behandeld.³ Alle socialistische utopia's slaan te pletter op de klippen van *roast beef and apple pie*, zo kenschetste Sombart de effecten van de hoge levensstandaard van de Amerikaanse arbeiders. Maar in een opzienbarende slotpassage voorspelde hij ook, dat deze bijzondere omstandigheden die de opkomst van het socialisme in de Verenigde Staten hadden tegengehouden binnenkort zouden verdwijnen of in hun tegendeel zouden verkeren, zodat binnen een generatie het Amerikaanse socialisme zou opbloeien.

Het gaat mij op dit moment niet om de verklaring die Sombart geeft voor het ontbreken van socialisme, en al helemaal niet om zijn voorspelling, maar om de vraag die hij zich stelt. Sombart vindt het vanzelfsprekend dat de groei van het kapitalisme tot socialisme leidt. Terwijl hij nog een aantal bladzijden neemt om aan te tonen dat de Verenigde Staten zeer kapitalistisch zijn, iets wat de tijdgenoot ook wel zonder nadere adstructie aangenomen zou hebben, vindt hij het voldoende om simpelweg te stellen dat dat kapitalisme eigenlijk tot socialisme zou moeten leiden. Dat kon Sombart zo gemakkelijk stellen, omdat het een veronderstelling was die op dat moment in brede kringen, links en rechts, gedeeld werd. Bovendien was het een ervaringsgegeven. Waar de grootste kapitalistische fabrieken stonden, waar arbeiders in slechte woningen opeengepakt leefden, daar kwam als reactie het socialisme op. Daar vonden de vakbonden de meeste aanhang. In de kiesdistricten met de meeste proletarisatie

3. Het door het boek van Sombart aangezwengelde debat over het niet tot bloei komen van socialisme in de Verenigde Staten duurt tot op de dag van vandaag voort. Zie Kim Voss, *The Making of American Exceptionalism. The Knights of Labor and Class Formation in the Nineteenth Century* (Ithaca/London: Cornell University Press, 1993).

wonnen de socialisten de meest stemmen. Henriette Roland Holst schreef in 1902 in haar *Kapitaal en arbeid*: “De beginselen der sociaal-democratie waren gegrond op de toestanden die de groot-industrie in ’t leven riep [...] de strijdwijze der sociaal-democratie, de energie, de volharding, de discipline, het inzicht dat zij bij de arbeiders veronderstelt, kon alleen gevonden worden in een door het grootbedrijf samengebracht en geschoold proletariaat.....”⁴

Deze breed gedeelde verwachting maakte het in de politieke werkelijkheid mogelijk dat allerlei sociale maatregelen aangenomen werden, om de dreiging van het socialisme af te weren. In Nederland, en België, werd bijvoorbeeld de ontwikkeling van de Limburgse mijnen in deze jaren met grote voorzichtigheid ter hand genomen, om te voorkomen dat de exploitatie van de mijnen zou leiden tot de opkomst van een socialistische mijnwerkersstand.⁵

Niet alleen Sombart en zijn tijdgenoten vonden deze samenhang voor de hand liggend, in de wetenschap bleef ze – met wat ups en downs – tot de dag van vandaag een geaccepteerd uitgangspunt. Dat geldt in ieder geval voor de sociale geschiedenis. De socialistisch georganiseerde arbeiders, vooral in de moderne grootindustrie, stonden dus voorop in de eerste golf van de wetenschappelijke sociale geschiedenis. Zo rond 1960 leek het paradigma dat vooral op hen en hun strijdbaarheid de aandacht vestigde, internationaal aan vervanging toe. Arbeiders waren in het algemeen niet zo strijdbaar als aan het begin van de eeuw gedacht was. In Nederland werd hun ingroei in de samenleving de belangrijkste kwestie die om de aandacht van historici vroeg. Maar terwijl de wetenschappelijke wereld zich opmaakte de strijdbare arbeider ten grave te dragen, leefde de strijdbaarheid van arbeiders en vakbonden in de jaren zestig en zeventig wereldwijd op. Dat bezorgde de wetenschappelijke zoektocht naar de strijdbare arbeider een tweede jeugd.

Vanaf ongeveer 1970 is zowel in Nederland als daarbuiten, zeer veel aandacht uitgegaan naar strijdbare vakbonden en naar die beroepen waar strijdbare vakbonden verwacht werden, zoals mijnwerkers, havenarbeiders,

4. Henriette Roland Holst-van der Schalk, *Kapitaal en Arbeid in Nederland. Bijdrage tot de economische geschiedenis der 19de eeuw* (Amsterdam: A.B. Soep, 1902; herdruk Nijmegen: SUN, 1973), 192-193, zie ook 181.

5. Voor deze interpretatie zie L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940* (Utrecht: dissertatie, 1986). Voor de vergelijking met de Belgische mijnen zie Lex Heerma van Voss, ‘Een plaats onder de zon’, *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 4 (1999) 3, 71-89.

metaal- en textielarbeiders. Strijdbare bonden en hun acties werden in kaart gebracht. Wanneer onverwacht een van deze groepen niet strijdbaar bleek, werd dat verklaard uit bijzondere omstandigheden: sterke en geslepen werkgevers, of verdeeldheid binnen de arbeidersbeweging. Belangrijke kritiek op deze wijze van redeneren kwam, ook vanaf ongeveer 1970, uit de hoek van de vrouwengeschiedenis. Maar die kritiek bleef in eerste instantie binnen het paradigma. Vrouwenhistorici lieten zien dat vrouwen weliswaar tot dan toe over het hoofd gezien waren, maar in allerlei opzichten ook aan dit model voldeden: ook zij oefenden beroepen uit, waren als beroepsbeoefenaren strijdbaar en vormden vakorganisaties. En als tegenkrachten de vrouwelijke werknemers van strijdbaarheid en succes afhielden, moest vaak in de eerste plaats gekeken worden naar de traditionele vakbeweging, die de organisatie van vrouwen actief tegenwerkte, of in ieder geval niet bevorderde.

Het voor Sombart en zijn tijdgenoten vanzelfsprekende perspectief, waarbij aangenomen werd dat arbeiders in de kapitalistische grootindustrie vrijwel automatisch socialisten werden, hield het aldus een belangrijk deel van de twintigste eeuw uit in de sociale geschiedschrijving. Dat dit perspectief in de jaren 1970 een tweede jeugd onderging, moet vooral ook letterlijk genomen worden. Doordat een cohort jonge historici zich op de arbeidersgeschiedenis stortte, werd het voortbestaan van deze invalshoek nog voor enige decennia gegarandeerd. Maar zo zeer als de maatschappelijke context van de jaren zestig en zeventig het idee van de strijdbare arbeidersklasse had opgepept, zo deprimerend werkte de maatschappelijke context van de jaren tachtig en negentig. Dat de arbeidersklasse zich zou verzetten tegen het maatschappelijk systeem, leek voor een historicus die bereid was uit het raam of in de krant te kijken, steeds minder vanzelfsprekend. Binnen de arbeidersgeschiedenis werd daarom de aandacht verlegd van de traditioneel strijdbare groepen naar de belemmeringen van de strijdbaarheid. Internationaal ging de meeste aandacht uit naar de andere identiteiten, waarmee de klasse-identiteit concurreerde. Als arbeiders niet als klasse reageerden, dan kwam dat wellicht omdat de klasse-eenheid verdeeld werd door andere identiteiten. Arbeiders waren en zijn immers behalve arbeiders ook man of vrouw, vaker gelovig dan niet, behoorden tot etnische minderheden en hadden lokale en regionale loyaliteiten.⁶ Al deze verschillende identiteiten kunnen met elkaar botsen,

6. Zie voor een overzicht Lex Heerma van Voss en Marcel van der Linden (eds), *Class and other identities. Gender, Religion and Ethnicity in the Writing of European Labour History* (New York/Oxford: Berghahn, 2002).

en het is maar de vraag onder welke omstandigheden klasse-solidariteit de andere breuklijnen overheerst.

Bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (iisg) werd aangesloten bij een andere aanpak van het probleem, een aanpak waarvan ik meen dat die fundamenteeler is. Zich aansluiten bij een socialistische arbeidersbeweging is maar een van de vele strategische keuzes die een arbeider kon maken. Arbeiders, of leden van hun gezinnen, konden zich ook inlikken bij de baas of de voorman, proberen een eigen bedrijf te stichten, een stukje land bewerken, een commensaal in huis nemen, sparen, in militaire dienst gaan, verhuizen, zich tot de liefdadigheid wenden, stelen, een goed huwelijk nastreven of door onderwijs proberen hogerop te komen.⁷ In de internationale literatuur zijn deze keuzes bekend geworden als *family survival strategies*. Zelden zal een wetenschappelijke term zo aan debat onderworpen geweest zijn als deze, want tegen ieder van de drie woorden waaruit hij bestaat is bezwaar gemaakt.

Het onderdeel *family* is ter discussie gesteld omdat sommigen daarin de suggestie horen dat de strategische keuzes op het niveau van het huishouden of gezin harmonieus gemaakt worden. In de praktijk kan hier natuurlijk een groot belangenconflict liggen. Aan het begin van de twintigste eeuw was het in Nederland nog tamelijk gebruikelijk dat een van de kinderen ongehuwd thuis bleef wonen om de ouders “aan het eind te brengen”, te verzorgen tot hun overlijden. Dat kind werd daarvoor bijvoorbeeld beloond met het erven van de ouderlijke woning.⁸ Bij zo’n gezinsbesluit zien we onmiddellijk de tegengestelde belangen van ouders en kind, of van verschillende kinderen onderling. De critici lijken dus een punt te hebben. Toch laat dit voorbeeld ook zien dat de beslissing noodzakelijkerwijs een gezinsbeslissing is, ook al hoeft het in dat gezin niet allemaal koek en ei te zijn.⁹ Kritiek op het woord *survival* is uitgeoefend omdat sommige van de bedoelde strategieën niet gericht zijn op overle-

7. Een overzicht geeft Marcel van der Linden, ‘Households and labour movements’, *Economic and social history in the Netherlands* 6 (1994), 129-144.

8. Jan Kok, ‘Migratie als gezinsstrategie in Midden-Nederland, 1850-1940’, in Jan Kok e.a., *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* [Historia Agriculturae 29] (Groningen/Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 1999), 89-156, aldaar 123-124.

9. Zie voor de gezinsaspecten van bestaansstrategieën Tamara Hareven, ‘A Complex Relationship. Family Strategies and the Processes of Economic and Social Change’, in idem, *Families, History and Social Change. Life-Course and Cross-Cultural Perspectives* (Boulder Col./Oxford: Westview, 2000), 77-101 en Jan Kok (ed.), *Rebellious Families* (New York/Oxford: Berghahn, 2002).

ven, maar op vooruitkomen in het bestaan. Deze beide bezwaren zijn te ondervangen door te spreken van *coping strategies* of bestaansstrategieën.

Maar ook het woord strategie is in deze context omstreden. Doorgaans verstaan we onder een strategie een bewust gekozen combinatie van handelingen gericht op een welomschreven doel op lange termijn. Kunnen de arbeidersgezinnen waarover we het hier hebben dergelijke doelen wel formuleren? Hebben zij wel keuzes? Worden hun keuzes niet door de omstandigheden gedictieerd? En als zij kiezen tussen verschillende strategieën, is dat dan wel een rationele keuze die zij kunnen overzien? Kiezen zij niet eerder gebaseerd op tradities? Uitgaande van het alledaagse begrip strategie overtuigen die twijfels wel enigszins, al gelden ze waarschijnlijk voor de meeste strategische keuzes, ook die van veldheren of grote ondernemingen. Maar al vroeg in het debat over de *family strategies* heeft Louise Tilly duidelijk gemaakt dat we in dit verband anders tegen strategieën aan moeten kijken. Het element van strategie waarop de nadruk moet vallen is niet het bewuste karakter ervan voor de betrokkenen, maar de samenhang die een strategie biedt om de regelmatigheid in de handelingen van gezinsleden te verklaren.¹⁰ Dan zien we inderdaad dat er samenhangende repertoires van bestaansstrategieën zijn.

Ik kan dat illustreren aan de hand van de Nederlandse gewoonte stoepen te schrobben. Het schrobben van de stoep gaf aan, dat een huishouden netjes, respectabel was, net zoals vitrages voor de ramen dat deden. Het was een inspanning waarmee een huishouden liet zien dat het wist hoe het hoorde en ook op allerlei andere terreinen te vertrouwen was. Er zijn in Nederland in de twintigste eeuw dus heel wat stoepjes geschrobd. We weten dat de vrouwen die ze schrobden dat niet allemaal deden vanwege het intrinsieke genoegen dat een geschrobde stoep hen gaf. Zodra ze naar Amerika geëmigreerd waren en in een cultuur terecht gekomen waren waarin respectabiliteit niet van geschrobde stoepen afhing, staakten ze het schrobben en prezen in hun brieven naar Nederland het feit dat er geen stoepjes geschrobd hoefden te worden als een voordeel van Amerika aan.¹¹ Maar als men een Nederlandse huisvrouw gevraagd zou hebben waarom zij haar stoep schrobde, zou zij vast geant-

10. L.A. Tilly, 'Individual lives and family strategies in the French proletariat', *Journal of Family History* 4 (1979), 137-152; L.P. Moch e.a., 'Family strategy: a dialogue', *Historical Methods* 20 (1987), 113-125.

11. Suzanne M. Sinke, 'I don't do windows: gender roles in international perspective. A turn-of-the-century Dutch example', *Journal of American Ethnic History* 17 (1997/98) 2, 1-21.

woord hebben “omdat dat zo hoort” en in ieder geval niet dat dat onderdeel was van een familiestrategie om respectabiliteit te tonen.

Dit voorbeeld laat meteen twee andere aspecten zien. In de eerste plaats de samenhang waar ik het zo-even over had. Een individu kon een respectabele bestaansstrategie hebben, of aan respectabiliteit niet veel waarde hechten. Maar het had niet veel zin om op één terrein wel heel respectabel te zijn, en op een ander niet. Wie voor diefstal werd opgepakt, of het bestaan van God loochende, behoefde niet netjes de stoep te schrobben, want de buurt wist al dat men niet respectabel was. Ik ga hier voor het gemak even voorbij aan de natuurlijk ook bestaande mogelijkheid dat men voor een zwart schaap in de familie probeert te compenseren door juist extra respectabel te leven.

Op de tweede plaats kunnen we aan dit voorbeeld ook zien dat de strategieën van gezinsleden elkaar beïnvloeden. Als de stoep niet geschrobd is, de vitrage niet schoon, een van de gezinsleden in de gevangenis zit, lijdt daar de reputatie van het hele gezin onder. Eén rotte appel in de mand, maakt al het gave fruit ten schand, en dat gold ook voor één rode appel. Dat zal er ongetwijfeld toe bijgedragen hebben dat vooral ten tijde van de vroege arbeidersbeweging, toen het lidmaatschap ervan nog een stigma vormde, de leden vaak aan elkaar verwant waren.¹² Als eenmaal één gezinslid lid was geworden, verlaagde dat de drempel voor al diens familieleden. Zij hadden immers al aan respectabiliteit ingeboet.

Er is daarnaast nog een derde aspect waarop ik uw aandacht wil vestigen. Deze bestaansstrategieën zijn duidelijk reconstructies achteraf. Dat blijkt eigenlijk al uit de omschrijving van Tilly die ik u noemde. En het bleek helemaal duidelijk toen ik zei dat de schrobbende huisvrouw zelf een hele andere verklaring gegeven zou hebben voor haar gedrag dan de mijne. Wij hebben hier te maken met een theoretische constructie achteraf, bedoeld om gedrag in het verleden beter te begrijpen.

Voor het IISG vormen deze bestaansstrategieën een goed uitgangspunt voor het onderzoek naar de vraag onder welke omstandigheden arbeiders zich wel of niet aansluiten bij de arbeidersbeweging. Werk in loondienst en het lidmaatschap van een arbeidersbeweging maken allebei deel uit van het palet van bestaansstrategieën. Sterker nog, loonarbeid is nog nooit zo belangrijk geweest bij het overleven van gewone Nederlanders als het in de twintigste eeuw geworden is. Door nu de aansluiting bij de arbeiders-

12. Zoals opgemerkt door Bert Altena, *‘Een broeinest der anarchie’*. *Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Haarlem: Thesis, 1989) en Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001).

beweging te zien in de context van, en in concurrentie met mogelijke andere bestaansstrategieën, wordt niet a priori aangenomen dat aansluiting bij de arbeidersbeweging voor de hand ligt, maar wordt die keuze bekeken naast alternatieven.

Laat ik u een voorbeeld geven. Wij onderzochten een groep vakbondsleden die in 1920 actief was in de Twentse textielindustrie en ter vergelijking een groep doorsnee-arbeiders in dezelfde industrie. Het bleek dat de vakbondsactivisten het in de fabriek beter deden dan de doorsnee-groep: zij maakten wat vaker promotie en sloten hun loopbaan in wat hogere functies af. Aangezien actieve vakbondsleden bij de Twentse textielondernemers in 1920 niet populair waren, verraste die uitkomst ons. De verklaring bleek te zijn dat een deel van de doorsnee-groep bestond uit zonen van kleine boeren, van wie het aannemelijk is dat zij in de textielindustrie werkten om zo bij te dragen aan het gezinsinkomen, maar hun bestaansstrategie richtten op het te zijner tijd overnemen van de boerderij en niet op een loopbaan als textielarbeider. Zij zullen in hun vrije tijd op het land gestaan hebben en niet naar een vakbondsvergadering gegaan zijn.¹³

In de tijd die mij vanmiddag rest wil ik u een voorbeeld geven van een analyse met bestaansstrategieën, die aansluit bij Sombarts vraagstelling. Daartoe heb ik de belangrijkste beroepen genomen, zoals het CBS die geteld heeft in 1899, 1930, 1960 en 1990.¹⁴ Ik zou op dit moment graag die beroepen voor u geprojecteerd hebben, maar in deze kerk zijn de visuele hulpmiddelen bij de preek in 1579 afgeschaft, en sindsdien nooit meer ingevoerd. Ik moet daarom een beroep doen op uw geheugen. In 1900 was het belangrijkste beroep voor mannen landarbeider en voor vrouwen dienstbode, in 1930 voor mannen bouwvakarbeider en voor vrouwen opnieuw dienstbode, in 1960 metaalarbeider voor mannen en winkelbediende voor vrouwen, en in 1990 medewerker groothandel voor de mannen en verpleegster voor vrouwen.

13. Lex Heerma van Voss en Floris Vermeulen, 'Living Strategies of Twente Textile Workers, ca. 1920' (paper for the third ESSHC, Amsterdam, 12-15 April 2000, session A-6 Working Class: Uniform in background and behaviour?; HSN-Working Paper 34).

14. Hiertoe is per jaar in de Volks- en Beroepstellingen of de daarmee vergelijkbare publicaties eerst per sekse de grootste bedrijfsklasse genomen en daar het meest typerende beroep gekozen.

Ik begin voor 1900 met de landarbeiders.¹⁵ Dat dat het belangrijkste beroep is, verrast niet. De landbouw nam aan het begin van de twintigste eeuw nog ongeveer een derde van de beroepsbevolking voor haar rekening, een cijfer dat aan het einde van de eeuw gedecimeerd zou zijn. In het begin van de eeuw waren dat ongeveer evenveel zelfstandige ondernemers als loonafhankelijken, aan het eind van de eeuw was de agrarische loonarbeid vrijwel verdwenen. Rond 1900 waren er in de positie van landarbeiders grote verschillen tussen de verschillende agrarische streken van Nederland en naar hun dienstverband. Het historische onderzoek naar landarbeiders heeft zich sterk geconcentreerd op de kleigronden in het noorden van Nederland, waar in de negentiende eeuw de proletarisatie belangrijk was toegenomen. Hier vinden we de spreekwoordelijke herenboeren met grote aantallen landarbeiders. Hier ook waren de landarbeidersbonden het sterkst en was het meest sprake van georganiseerd verzet. We weten ook vrij veel van landarbeiders op de Zeeuwse kleigronden. Op de zandgronden en in de tuinbouwgebieden was de gemiddelde bedrijfsomvang kleiner, met andere woorden: daar kon het boerengezin vaker met de eigen arbeid toe.¹⁶ Over landarbeiders daar weten we veel minder.

De arbeiders op de kleigebieden laten zich indelen in inwonende, vaste, losvaste en losse arbeiders. Inwonende knechten en meiden waren ongehuwd. Zij waren voor het hele jaar van werk verzekerd, tegenover kost, inwoning en loon. Vaste arbeiders werden ook voor een jaar ingehuurd tegen een vast loon en emolumenten, zoals een stukje land of weiderechten. In sommige gevallen werkte ook de vrouw van een vaste arbeider op de boerderij. Zij huurden een huisje in het dorp, en soms werd hen dat door de boer ter beschikking gesteld. Losvaste arbeiders bleven maar voor een deel van het jaar in dienst van de boer. Hun taken, emolumenten en beloning waren anders dan die van de vaste arbeiders. Losse arbeiders tenslotte trokken rond van klus naar klus en vulden de

15. De passage over landarbeiders is gebaseerd op Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel/Amsterdam: Boom, 1992); Johan Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Ljouwert: Fryske Akademy, 1989); Richard Paping, 'Gezinnen en cohorten: arbeidsstrategieën in een marktgerichte agrarische economie: de Groningse kleigebieden 1830-1920', in Jan Kok e.a., *Levensloop en levenslot*, 17-87; Kees Slager, *Landarbeiders. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen: Link, 1981); J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Utrecht: HES, 1985); Jan Zwemer, *Een zekel om geit-eten te snieën. De geschiedenis van de landarbeiders op Walcheren - 1900-1940* (z.pl.: Fanoy, 1986).

16. Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 334.

behoefte van boeren aan arbeid in piektijden aan. Zij liepen een aanzienlijke kans in de winter werkloos te zijn. Terwijl de vaste arbeiders meestal een vast weekloon kregen, zij het dat dat soms per half jaar uitbetaald werd, werkten de losse arbeiders vaak in aangenomen werk.

Het is niet moeilijk getuigenissen te vinden van het harde leven van landarbeiders. “Altijd werken, werken, werken, eten en drinken en slapen en dan weer werken”, zo herinnerde een veenarbeidster zich.¹⁷ In 1909 werd een enquête gepubliceerd, waaruit bleek dat de werkdag van losse arbeiders uiteenliep van ruim tien uur in de winter tot bijna vijftien uur in de oogsttijd, van vaste arbeiders van ruim twaalf tot bijna vijftien uur en van inwonende knechts van ruim dertien tot bijna zestien uur. Inwonende meiden spanden de kroon met werkdagen van bijna vijftien uur in de winter tot ruim zestien uur in oogsttijd.¹⁸ Daarbij moet opgeteld worden dat de losse arbeiders soms nog uren naar het werk moesten lopen en dat deze werkdagen ook de zaterdag en met name voor de inwonende en vaste knechten een deel van de zondag omvatten. Bovendien konden de gezinnen van niet-inwonende landarbeiders vaak alleen overleven als in de vrije tijd een eigen stukje aardappelland of tuin bebouwd werd en een schaap of geit gehouden werd. “Altijd werken, werken, werken, eten en drinken en slapen en dan weer werken” was dus wel een correcte samenvatting.

Welke bestaansstrategieën konden daarbij nog ontwikkeld worden om een beetje vooruit te komen? Ik wil hier drie repertoires onderscheiden, die men in navolging van Albert Hirschman zou kunnen aanduiden met de steekwoorden *loyalty*, *voice* en *exit*.¹⁹ Het loyale repertoire betekende aansluiting zoeken bij de lokale, kleinschalige gemeenschap. Hier was een goede reputatie van groot belang. In allerlei opzichten was de arbeider in de kleine landelijke gemeenschap afhankelijk van zijn goede reputatie bij de lokale elite en zijn bureu. Zelfs de landarbeiders met het meest vaste dienstverband moesten een of twee keer per jaar met de boer onderhandelen over de vraag of zij opnieuw aangenomen werden, en zo ja, voor een paar rijksdaalders meer of minder. Als man en vrouw bij dezelfde boer werkten, was het gezin dubbel afhankelijk. Als zij een stuk land wilden pachten, of een beroep doen op de lokale armenzorg, vonden zij dezelfde boeren tegenover zich. Maar ook bij hun mede-arbeiders moesten zij een

17. Geciteerd in Frieswijk, *Om een beter leven*, 76.

18. *Landarbeiders. Hun arbeidsduur en arbeidsverhoudingen. Rapport eener enquête gehouden door de sociaal-democratische studie-club* (Amsterdam: SDAP, 1909), 37.

19. Albert O. Hirschman, *Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1970).

goede reputatie ophouden. Samenwerking was in allerlei opzichten nodig. Op Walcheren konden landarbeidersgezinnen zich vaak niet een heel varken veroorloven en deelden dat daarom met een ander gezin. Het ene gezin verzorgde het varken, het andere gezin betaalde cash. De molenaar leverde op de pof het meel waarmee het varken gevoed werd. Een varken vertegenwoordigde een belang in de orde van grootte van 10 procent van het jaarinkomen van een landarbeider. Als het door ziekte omkwam zou dat een jaar zonder vlees betekenen en tegen dat risico verzekerde men zich in een onderling varkensfonds. Ook al deze relaties tussen ongeveer gelijken – met de medeslachter, met de molenaar en met de andere leden van het varkensfonds – berustten op een goede reputatie.²⁰

Het was voor landarbeiders niet onmogelijk om binnen het systeem vooruit te komen. Het eigen stukje land kon het begin zijn van een eigen bedrijfje. Rond 1900 stegen de lonen van landarbeiders, die door de groei van de stedelijke werkgelegenheid elders alternatieven hadden. Weliswaar steeg ook de landpacht, maar minder sterk. Net zoals de gestegen loonkosten versterkten de belangrijkste technische ontwikkelingen in de landbouw in deze periode – kunstmest, zuivelfabriekjes en coöperaties – de positie van kleine boeren. Ook ontwikkelingen in de vraag werkten in deze richting. Terwijl de prijs van graan door internationale concurrentie daalde, steeg de prijs van producten als groenten en fruit, die vooral in de Hollandse tuinbouw in kleinbedrijf geteeld werden, en van eieren en varkensvlees, die afkomstig waren van het kleinbedrijf op de zandgronden.²¹ In deze gebieden was de afstand tussen geslaagde arbeider en kleine boer niet onoverbrugbaar. Dat bleek als kinderen van arbeiders trouwden met kinderen van tuinders en boeren. Was dat bijvoorbeeld op de Groningse klei in de loop van de negentiende eeuw steeds ongebruikelijker geworden, in de Zuid-Hollandse tuinbouw was zo'n huwelijk aan het begin van de twintigste eeuw heel goed mogelijk.²²

20. Het belang van een goede reputatie in dit verband heb ik eerder uitgewerkt in 'De rode dreiging en het verzuilde antwoord', in: H. Blom en J. Talsma (eds), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam: Spinhuis, 2000), 115-132. Het Walcherse voorbeeld is ontleend aan Zwemer, *Een zekel om geit-eten te snieën*, 24-26.

21. Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 114-121, 295, 331-337.

22. V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Assen: Van Gorcum, 1994), 336-337; Frans Groot, *Roosens, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum: Verloren, 1992), 49. Zie ook Pim Kooij (ed.), *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914* (Assen: Van Gorcum, 1993), 36-37.

De exit-optie bestond uit de mogelijkheid te emigreren.²³ Arbeiders trokken zowel naar de steden, als naar de Verenigde Staten, vooral vanaf de noordelijke kleigebieden. De wens in grotere welstand te leven, was daarbij duidelijk een belangrijke factor. Deze ogenschijnlijk grote stap kon kennelijk op vrij korte termijn gezet worden. De meid Mentje Zuidema uit Den Ham verliet zo op 6 augustus 1892 de boerderij van haar werkgever, hoewel haar jaarcontract nog tot mei liep.²⁴ Het zal duidelijk zijn dat de exit- en de loyaltystrategieën elkaar uitsloten, al waren het lang niet altijd de minste arbeiders die naar de Verenigde Staten emigreerden.

De derde optie was dan om uiting te geven aan de bezwaren tegen de maatschappelijke orde en zich aan te sluiten bij de arbeidersbeweging. Dat gebeurde het eerst en het sterkst in het geproletariseerde Noorden. Hier ging spontaan verzet van land- en veenarbeiders vanaf 1888 over in een socialistische arbeidersbeweging. In 1897 ontstond een eerste bond van land- en veenarbeiders en vanaf 1910 werden hier cao's afgesloten. Deze golf sloeg bijvoorbeeld in Zeeland nog niet aan. Pas toen in de jaren dertig overheidsmaatregelen de aansluiting bij de landarbeidersbonden aantrekkelijk maakten, groeiden de landarbeidersbonden sterker. Van die groei profiteerden toen vooral de christelijke en katholieke bond. Ongetwijfeld weerspiegelde dat het feit dat gelovigheid op het platteland meer verspreid was dan in de stad, maar het was ook een onderdeel van het loyale repertoire van bestaansstrategieën dat reputatie voorop stelde. De lokale boeren-elites hadden in eerste instantie ook tegen de protestantse en katholieke landarbeidersorganisaties bezwaar gemaakt. Voor zover de lokale boeren zelf gelovig waren, konden zij echter minder gemakkelijk bezwaren uiten, naarmate confessionele vakbonden in de Nederlandse maatschappij meer geaccepteerd raakten. Zo kreeg de Christelijke Landarbeidersbond in Zeeland in de jaren dertig meer dan voorheen steun van predikanten bij de oprichting van afdelingen.²⁵ Vanuit de arbeiders bezien leverde lid worden van een confessionele vakbond voor een belangrijk deel dezelfde voordelen op als lid worden van een socialistische bond. Lid worden van de confessionele bond schaadde de reputatie bij de lokale elite echter minder.

23. Paping, 'Gezinnen en cohorten'; Annemieke Galema, *Frisians to America 1880-1914. With the Baggage of the Fatherland* (Groningen: Regio-project, 1996); H. de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)* (Wageningen: Veenman, 1971).

24. Paping, 'Gezinnen en cohorten', 37.

25. Zwemer, *Een zekel om geit-eten te snieën*, 135.

Ook het lid worden van een confessionele bond vereiste overigens nog belangrijke opofferingen. We zagen dat om vooruit te komen of zelfs maar het hoofd boven water te houden, landarbeiders hun schaarse geld en vrije tijd moesten steken in het bewerken van een eigen stukje land. De bond nu deed een beroep op beide.

Het is een beetje appels met peren vergelijken, omdat we niet zo veel weten over het ledenverloop van de arbeidersorganisaties, maar om de gedachten te bepalen: tot ver na de Eerste Wereldoorlog oversteeg het ledental van de vakorganisaties niet het aantal landarbeiders dat in deze decennia naar Amerika emigreerde. En zonder slagen om de arm kan gesteld worden dat deze beide strategieën in ieder geval veel en veel minder arbeiders trokken dan het loyalty-repertoire.

Laten we overstappen naar de dienstbodes.²⁶ Maartje van der Most begon in 1912 als dertienjarig meisje aan haar eerste dienstje. Haar ouders hadden een melkwinkel gedreven, waarin Maartje al vanaf haar achtste meegeholpen had, maar hadden geen succes in zaken gehad. Uiteindelijk was Maartjes vader als boerenknecht weer aan de slag gekomen. Hij verdiende daarmee negen gulden per week. Maartje schreef later: “Wat eerst de bedoeling was geweest, toen wij nog in de melkwinkel woonden, dat ik door mocht leren, kwam nu niets meer van. Ik moest gaan werken. Maar wat? Ik moest gelijk verdienen. Dan lag het meest voor de hand: naar een wasserij, kaarsenfabriek, doosjesfabriek of dienstmeisje. Ik heb ’s nachts liggen huilen. Ik had zo graag door willen leren.”²⁷ Het werd dienstmeisje, een beroep dat haar moeder vroeger ook had uitgeoefend. Maartje verdiende er in haar eerste dienstje twee kwartjes in de week mee, en de kost, al beviel die haar niet erg. De contributie van de landarbeidersbonden was in deze periode nog niet erg hoog en werd eerder in centen dan kwartjes per week gemeten. Toch moet het een van de keuzes geweest zijn in het leven van Maartjes vader. Wellicht beschouwde hij zichzelf als ex-middenstander niet voldoende als arbeider om lid te worden van de bond. Maar als hij dat wel overwoog, dan moest hij de keuze maken

26. De passage over dienstbodes is gebaseerd op Hilde Bras, “‘Wat of een dienstmeid een zwerveling is’”. Geografische en sociale mobiliteit van dienstboden in Zeeland (1830-1930)’, *Zeeland* 7 (1998), 91-103; Barbara Henkes en Hanneke Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen: SUN, 1985); Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Amsterdam: Spinhuis, 1996).

27. Jacques van Gerwen, *De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Den Haag/Amsterdam: Verbond van Verzekeraars/NEHA, 2000), 10-14, citaat 10.

tussen het lidmaatschap en een handvol vergelijkbare uitgaven, of Maartje een jaar langer laten doorleren.

Maartje had verschillende dienstjes, maar stopte met haar dienstbode-werk toen zij trouwde. Daarmee was zij een typische vervuller van dit beroep. In Nederland verrichtten rond 1900 maar betrekkelijk weinig vrouwen werk dat door de tijdgenoten als een beroep aangemerkt werd. Van hen werkte ongeveer de helft als dienstbode.²⁸ Omdat het overgrote deel van deze groep maar een paar jaar als dienstbode werkte, was de vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie op ieder moment, en dus ook op het moment dat de beroepstellingen gehouden werden, laag. Maar meer dan de helft van de vrouwen uit de arbeidersklasse en een belangrijk deel van de vrouwen uit de sociale lagen daarboven waren in de periode tussen het aflopen van de lagere school en het huwelijk een aantal jaren dienstmeisje.²⁹

Twee aspecten van de keuze voor het dienstbodeberoep zijn in ons verband speciaal relevant. In de eerste plaats is er het spanningsveld tussen de belangen van de ouders en de belangen van het meisje. Zoals het geval van Maartje van der Most laat zien, konden die uiteenlopen. Meestal zal, net als bij Maartje, de mening van de ouders de doorslag gegeven hebben. De ouders beheerden het gezinsbudget, en konden met gezag vaststellen of hun dochter door kon leren, in het huishouden nodig was, of moest gaan verdienen. Maar als de dochter het huis uit ging en zelf bijdroeg aan het gezinsinkomen, werd haar positie sterker. Hoe verder weg haar dienstje was, hoe meer zij zich als vanzelf aan het gezag van haar ouders onttrok.

Dat brengt ons op het dienen als bestaansstrategie voor het dienstmeisje zelf. Wat had zij er bij te winnen? Behalve de winst aan zelfstandigheid, zag zij wat van de wereld. Zij kwam, als zij diende bij een hogere sociale laag, in aanraking met andere gewoonten. Die werden soms alleen maar als vreemd ervaren. Dienstbodes waren bijvoorbeeld verbaasd als zij van hun werkgever de wijnflessen juist met het kelderstof erop moesten opdienen in plaats van ze schoon te maken.³⁰ Maartje van der Most was onaangenaam verrast door de libertijnse leefwijze van een van haar werkgeversgezinnen. Maar aan de positieve zijde van de balans stond dat dienstmeisjes in een goed dienstje kennis en ervaring opdeden over het

28. Voor een discussie van de beschikbare cijfers zie Corrie van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum: Verloren, 1994), 38-51.

29. Jannie Poelstra, 'Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand', *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 2(1981), 45-68, aldaar 56.

30. Lex Veldhoen, *Hilde. Herinneringen van een dienstbode* (Rotterdam: Ad Donker, 1997), 73-74.

huishouden. Zoals de voormalige dienstbode Trijn Mekel-van Zanten vertelde: “Moeder was zelf dienstbode geweest en zodoende wist ze: als je een goede betrekking had, dan had je een goede opleiding voor ... eh ... huisvrouw. In haar tijd gold: een goede dienstbode was voor een man ook een goed huwelijk.”³¹ In het algemeen vergrootte dienen de actieradius van meisjes en daarmee ook de kans om een aantrekkelijke huwelijks-partner tegen te komen. Bovendien waren dienstmeisjes spreekwoordelijke klanten van spaarbanken.³² De verdiensten waren mager, maar kwamen bovenop kost en inwoning. Er viel dus wat te sparen voor een uitzet. Indien het om wat voor reden ook niet tot een huwelijk kwam, bestond de uitweg om van het ongehuwde dienstbode-bestaan een levenslange carrière te maken, eindigend met een lintje voor 50 of 60 jaar trouwe dienst.³³ Een dienstje was, kortom, een bestaansstrategie met een ingebouwd vangnet.

Voor dit belangrijkste vrouwenberoep werd enige keren een vakbond opgericht, maar meer dan enkele honderden leden verzamelden die niet. De persoonlijke verhoudingen in het werkgevershuishouden leenden zich niet erg voor vakactie. Als een dienst niet beviel, was het eenvoudiger een andere werkgever te zoeken. Bovendien was de belangrijkste bestaansstrategie voor de dienstbode, zoals we zagen, het op een nuttige wijze overbruggen van de jaren tot een huwelijk. Dat maakte dat de arbeidsvoorwaarden van dienstbodes voor de meisjes slechts een paar jaar van belang waren. Van verbeteringen op lange termijn verwachtten ze niet te zullen profiteren. En tenslotte waren geld en vrije tijd voor dienstbodes net zo schaars als voor landarbeiders.

Met de toenemende industrialisatie werd werken in een fabriek steeds meer een alternatief voor een dienstje. Bij die keuze kwam reputatie weer om de hoek kijken: werken in de fabriek gold als minder zedig dan werken als dienstbode. Wel had een fabrieksmeisje veel meer vrije tijd en een hoger inkomen. Vanaf de jaren 1920 nam het aanbod van dienstbodes af, wat in het Interbellum tot het bekende verschijnsel van het Duitse dienstmeisje leidde. Kennelijk maakten de opkomst van andere nette betrekkingen voor meisjes en de in Nederland geleidelijk stijgende

31. Geciteerd in Henkes en Oosterhof, *Kaatje*, 15. Zie ook Poelstra, ‘Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand’, 64-65.

32. Joost Dankers, Jos van der Linden en Jozef Vos, *Spaarbanken in Nederland. Ideeën en organisatie, 1817-1990* (Amsterdam: Boom, 2001).

33. Henkes en Oosterhof, *Kaatje*, 159-160.

welvaart het beroep onaantrekkelijk.³⁴ Na 1945 zou het snel in belang afnemen, maar in 1930 was het nog het belangrijkste vrouwenberoep.

Voor mannen was in 1930 bouwvakarbeider het belangrijkste beroep.³⁵ In een recente studie naar Amsterdamse bouwvakkers in het eerste kwart van de twintigste eeuw, maakt Wals onderscheid tussen de minder geschoolde beroepen binnen de bouw, zoals grondwerkers, opperlieden en metselaars, en de meer geschoolde timmerlieden en schilders. De eerste groep werkte relatief vaker gedurende korte perioden in aangenomen werk in de nieuwbouw en op grote projecten. Daar had de ondernemer werk aangenomen en had hij een groot belang bij de voortgang ervan. Indien er voldoende marge in het werk zat, was hij geneigd aan eisen toe te geven. Een hoger loon gold toch slechts tot het einde van het onderhavige karwei. Indien deze groep zich organiseerde, was dat relatief vaak in de bij het NAS aangesloten Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders. Deze stond een politiek van vaak en snel staken voor. Zijn eergevoel kon deze groep van bouwvakkers relatief weinig bevredigen door tevredenheid over de arbeidsverhoudingen of het eigen vakmanschap, maar wel door de eigen strijdbaarheid. Zij lieten zich door de baas niet kennen.

Een tweede groep werd dus gevormd door de meer geschoolde timmerlieden en schilders. De timmerlieden hadden op bouwplaatsen vaak een leidinggevende rol. Vooral in de kleine timmer- en schilderwerkplaatsen waren zij vaker in vaste dienst en werkten ze in nauw contact met hun baas, die ongeveer hetzelfde werk deed. Loonsverhogingen werden door hun werkgevers minder gemakkelijk gegeven: zij zouden immers voor de vaste werknemers een blijvend karakter hebben. Deze bouwvakkers waren relatief vaker lid van een bij het NVV aangesloten vakbond, die minder snel staakte.

In 1930 was landelijk gezien ongeveer veertig procent van de bouwvakarbeiders georganiseerd. Dat is naar Nederlandse begrippen een hoge organisatiegraad, maar Wals wijst er op dat desalniettemin georganiseerden

34. Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam: Babylon-De Geus, 1995) laat zien hoe armoe in Duitsland drijfveer was voor de Duitse dienstmeisjes.

35. Henk Wals, *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 2001). Enige informatie werd daarnaast ontleend aan Daan van Hille, 'Onwrikbaar als een muur. Vakactie in het Amsterdamse bouwvak 1918-1939' (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis, 1989) en Lex Heerma van Voss, *De doodslok van den goeden ouden tijd. De achtuendag in de jaren twintig* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1994), hoofdstuk 8.

slechts een minderheid van de bouwvakarbeiders vormden. De meerderheid had andere keuzes gemaakt. Zij hadden een goede relatie met hun baas en verwachtten ook zonder de bond verzekerd te zijn van voldoende en voldoende betaald werk. De sociale afstand tussen bouwvakarbeiders en kleine aannemers was niet groot: voor bouwvakkers was het dus een goed denkbare strategie om zelf ooit baas te worden. Als zij lid van de bond werden, dan was dat om te profiteren van de verzekeringen die de bonden aanboden en waarvan zij in deze periode soms de enige aanbieders waren.³⁶ Maar in meerderheid werden zij dus geen lid. Wals rekent voor dat de vakbondscontributie van een metselaar (in 1910) gelijk stond aan acht ons ossenlappen per week. Gezien de vaak maar marginale levensstandaard van de bouwvakkers was het of-of, betekende de keuze voor de vakbond dus een keuze tegen ossenlappen.

Om verschillende redenen wil ik de naoorlogse beroepen niet even uitgebreid behandelen als ik de vooroorlogse gedaan heb. Ik zou daar vanmiddag geen tijd voor hebben en ik neem aan dat het idee van de bestaansstrategie niet aan duidelijkheid wint als ik u meer voorbeelden geef. Maar de belangrijkste reden is dat de huidige stand van het onderzoek dat niet toelaat. Dat is voor historici een bekend probleem: op de meest recente periode hebben wij slecht greep. Maar het lijkt mij dat voor iemand die in een sociale faculteit werkzaam is dat argument minder geldt, en ik hoop dan ook deze leemte in onze kennis in de komende jaren te vullen. En nu ik het toch over toekomstplannen heb is dit ook een mooi moment om te signaleren dat veel van wat ik hier nog wat tentatief over bestaansstrategieën te berde breng, zich goed laat testen met behulp van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking, een database die bij het IISG op dit moment wordt opgebouwd. Over een jaar of vijf, zes hopen wij voldoende levenslopen ingevoerd te hebben om die testen uit te voeren. Maar voor wie zo lang niet wil wachten: binnenkort promoveert Hilde Bras aan deze faculteit op een onderzoek naar Zeeuwse dienstmeisjes waarvan zij de levenslopen onder meer met de methodiek van deze steekproef geanalyseerd heeft.

36. M.H.D. van Leeuwen, 'Trade Unions and Welfare in the Netherlands', *Economic History Review* 50 (1997), 764-791; Ivo Kuijpers en Peter Schrage, 'Squaring the circle. Unemployment insurance in the Netherlands from wage bargaining instrument to compulsory legislation, 1861-1949', in Ad Knotter, Bert Altena en Dirk Damsma (eds), *Labour, Social Policy and the Welfare State* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1997), 83-97.

Maar terug van de toekomstplannen naar de beroepsgroepen uit het verleden. Voor 1960 is de mannelijke metaalarbeider de toonaangevende groep. Het is de enige keer in onze acht beroepen dat een echt industrieel beroep voorkomt. Dat past goed bij de periode: na 1945 voerde de Nederlandse overheid een industrialisatiepolitiek, uitgaande van de veronderstelling dat daar de economische toekomst lag. Dat idee werd nog versterkt door het verlies van Nederlands-Indië. Maar voor Nederlandse arbeiders nam in deze periode de mogelijkheid tot sociale stijging toe, en ook de welvaart, zij het dat de welvaart pas echt begon te stijgen toen in de jaren 1960 de geleide loonpolitiek opgegeven werd. Dat maakte het moeilijker om werknemers te werven voor bijvoorbeeld de textielindustrie. Dit gold ook voor grote metaalbedrijven, zoals bijvoorbeeld de Hoogovens. Rond 1960 wierf Hoogovens Italianen en Spanjaarden.³⁷ Daarmee werd een groep arbeiders binnengehaald die het naar leef- en werkomstandigheden slechter had dan de toenmalige Nederlandse arbeiders. De nieuwkomers brachten ook een nieuwe strategie, gericht op verbetering van het bestaan van de in het land van herkomst achtergebleven familie.

De toegenomen welvaart uitte zich in een voortdurende ontwikkeling van de verschijningsvormen van de detailhandel en het bestand aan winkels.³⁸ In de jaren rond 1960 liep het aantal kruideniers en levensmiddelenwinkels sterk terug, maar waren winkels in huisraad, in technische

37. M.C.M. van Elteren, *Staal en Arbeid. Een sociaal-historische studie naar industriële accommodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffende bedrijfsbeleid bij Hoogovens IJmuiden, 1924-1966. band B. Periode 1956-1966* (Leiden: Brill, 1986). J.J. Dankers en J. Verheul, *Hoogovens 1945-1993. Van staalbedrijf tot twee-metalenconcern. Een studie in industriële strategie* (Den Haag: SDU, 1993).

38. Geschiedschrijving van de detailhandel is schaars. Deze neemt de laatste tijd toe, maar daarbij valt de meeste aandacht op grotere bedrijven en ketens. Voorbeelden zijn: J.L. de Jager, *Arm en rijk kunnen bij mij hun inkopen doen. De geschiedenis van Albert Heijn en Koninklijke Ahold* (Baarn: Tirion, 1995); Roger Miellet, *Honderd jaar grootwinkelbedrijf in Nederland* (Zwolle: Catena, z.j.); Ton Oosterhuis, *Niet om het gewin, maar voor het gezin. De geschiedenis van de verbruikerscoöperatie in Nederland vanaf 1865* (Den Haag: SDU, 2000); Henk Povée, *De eeuw van Blokker. Honderd jaar huishoudbranche in Nederland* (Bussum: Thoth, 1996). Een wat impressionistische uitzondering op dit beeld is Tony van der Meulen, *Anders nog iets? De teloorgang van de middenstand* (Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen, 2001). Onderzoek naar de arbeidsomstandigheden in de detailhandel is nog schaars, maar de pionier van de geschiedschrijving van de dienstbonden, Bob Reinalda, besteedt hier aandacht aan in zijn *De dienstbonden, klein maar strijdbaar* (Baarn: Ambo, 1985). Overzichten over het winkelpersoneel rond 1960 bieden *Werk aan de winkel* (Tweede rapport van de commissie werkgelegenheid van het Hoofdbedrijfschap Detailhandel) (z.pl., z.j.) en *Twintig jaar detailhandel in cijfers, 1950-1970* (Den Haag: Hoofdbedrijfschap Detailhandel, 1970).

apparatuur, en in sport-, fotografie- en doe het zelf-artikelen in opkomst. Vrouwen werkten vooral in het grootwinkelbedrijf en in textiel- en levensmiddelenwinkels. Het betrof veelal jonge vrouwen, tot ongeveer 20 jaar, en de organisatiegraad was zeer laag. In de kleinere winkels werkten bovendien veel vrouwelijke gezinsleden van de eigenaar mee. Tussen overheid, werkgevers en werknemers waren de winkelsluitingstijden en de werktijden voortdurend een kwestie.

In 1990 was het belangrijkste mannelijke beroep medewerker groothandel. De schaarse literatuur over de sector groothandel meldt steevast dat deze sector weliswaar zeer belangrijk is, maar ook zeer weinig zichtbaar.³⁹ De bedrijven waren doorgaans niet erg groot. Het werk bestond uit magazijnwerk, administratief werk en commerciële functies. Bij de arbeidsvoorwaarden van de mensen die deze commerciële functies uitoefenen, moeten we eerder denken aan auto's van de zaak, dan aan vakbondslidmaatschap.

Het belangrijkste vrouwenberoep in 1990 was verpleegkundige. Hier heeft zich juist rond die jaren een interessante radicalisering van het personeel voorgedaan.⁴⁰ Voor de verpleging zijn vrouwen decennialang geworven met een beroep op zorgende eigenschappen. De betaling is altijd slecht geweest. In de late jaren tachtig ontstond hiertegen een beweging van verplegenden, die door een personeelstekort een vuist kon maken. Op de zorg werd op dat moment bezuinigd, en de – socialistische – bewindsman Simons verklaarde dat er geen ruimte voor loonsverhoging was. De ambtenarenbonden leken zich bij die argumentatie neer te leggen, waarna er nieuwe categorale vakbonden opkwamen, die wel looneisen stelden en ook gehoord werden. Daarnaast speelden zaken als de waardering van de beroepskwalificatie en de werkroosters. De onaantrekkelijke en starre roosters en nacht- en weekenddiensten joegen verpleegsters die een kind kregen het beroep uit en hielden moeders af van herintreden.

Tijd om terug te keren naar de Sombart-vraag. Waarom heeft in Nederland de groei van het kapitalisme niet tot socialisme geleid? Bij de keuze

39. Joost Jonker en Keetie Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen* (Den Haag: SDU, 2000); *De beloning van mannen en vrouwen in de groothandel. Rapport van de Loontechnische Dienst inzake de toepassing van de Wet gelijk loon voor vrouwen en mannen en de Wet op de loonvorming voor wat betreft beloningsmethoden en functiewaardering in de groothandel over het jaar 1981* (Den Haag: Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid, 1983); *Jaarboek groothandel* (1992); *CNV Groothandel* 1 (1989) – 2 (1990).

40. *Verpleging NU* 1 (1991) – 4 (1993). Marja Kroef, Ineke Jansen en Nel Willekens (eds), *Kenau of nachtegaal. Vrouwen in de verpleging en verzorgende beroepen* (Den Haag: Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid, 1986).

voor of tegen het socialisme spelen op het niveau van het individu de aller-individueelste argumenten. Maar als we collectief gedrag willen verklaren, dan moeten we kijken naar die randvoorwaarden die het waarschijnlijk maken dat mensen die in een bepaalde situatie verkeren, voor het socialisme of voor aansluiting bij de arbeidersbeweging kiezen. Sombart en zijn tijdgenoten veronderstelden dat arbeiders voor het socialisme zouden kiezen onder invloed van de arbeidsomstandigheden in de grootindustrie en hun vervreemde leefsituatie. Als wij naar onze acht grootste beroepen kijken, dan is grootindustrie eigenlijk alleen in de metaalindustrie, voor mannen in 1960 aan de orde. Landarbeiders op de Friese en Groningse klei, bouwvakkers op grote nieuwbouwwerken en verpleegsters in ziekenhuizen hadden één factor gemeen met de grootindustrie. De werknemer zag hier dagelijks dat vele collega's zich in dezelfde positie bevonden. Dat hij of zij tot een sociale klasse behoorde, was dus een alledaagse ervaring.⁴¹ In al deze gevallen was vakorganisatie van belang. Voor de meerderheid van de landarbeiders, de bouwvakkers en de medewerkers in de groothandel leek echter een bestaansstrategie waarbij men zich voegde naar de maatschappelijke verhoudingen en daarbinnen probeerde vooruit te komen meer kansen op succes te bieden, zij het natuurlijk op individuele basis. De drie vrouwenberoepen die op de vier momenten het grootst zijn (dienstmeisje, winkelbediende en verpleegster), hadden gemeen dat ze door een groot deel van de werknemers uitgeoefend werden tijdens een bepaalde fase in het leven, tussen school en moederschap. Strategieën waarbij de beroepsidentiteit voorop staat, waren in die situatie kennelijk minder belangrijk. In het totaal hadden andere bestaansstrategieën dan aansluiting bij de arbeidersbeweging dus ruim de overhand.

Sombart en de zijnen hadden dus gelijk met de veronderstelling dat de arbeidersbeweging het sterkst was in de grootindustrie en onder daarmee vergelijkbare bedrijfsomstandigheden. Deze werden echter van minder groot belang dan verwacht werd aan het begin van de twintigste eeuw, maar ook nog halverwege de eeuw toen de Nederlandse regering een industrialisatie-programma doorvoerde. De klippen van *roastbeef* en *apple pie* die Sombart in Amerika ontwaarde, verdwenen daar niet in de volgende generatie, maar verspreidden zich in de loop van de eeuw over het gehele kapitalistische Westen. Arbeiders hadden in iedere generatie

41. Th. van Tijn, 'A contribution to the scientific study of the history of trade unions', *International Review of Social History* 21 (1976), 212-239. Deze studie biedt ook een uitgewerkte en daardoor genuanceerde gedachteontwikkeling over de structurele factoren die de vorming van arbeidersorganisaties stimuleren.

meer te besteden. Dat maakte het mogelijk om tegelijk te investeren in collectieve arrangementen en in verhoging van de individuele consumptie. De geschiedenis van de twintigste eeuw laat overigens ook zien dat welvaart beslist niet altijd een rem is op strijdbaarheid. Ter zijde zij opgemerkt dat het feit dat de natuurlijke sociale basis van een socialistische arbeidersbeweging zich in Nederland niet ontwikkelde, natuurlijk ook binnen die beweging tot bespiegelingen leidde.⁴²

Opvallend is dat de arbeidersgezinnen daarbij al vroeg, dat wil zeggen bij een laag niveau van welstand, er voor kozen om gehuwde vrouwen niet buitenshuis te laten werken. Dat geldt bijvoorbeeld voor de werkelijk niet rijke gezinnen van landarbeiders en bouwvakkers uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Wij kunnen dat beschouwen als onderdeel van een bestaansstrategie waarbij reputatie en fatsoen voorop staan, omdat buitenshuis werken van gehuwde vrouwen als niet fatsoenlijk beschouwd werd. Laat ik op Wereldvrouwendag vooral ook niet onvermeld laten dat deze uitkomst door generaties van feministen geduid is als het gevolg van een campagne om de vrouw achter het fornuis te jagen. Maar het belang dat gezinnen met beperkte mogelijkheden hieraan in het verleden ook zelf blijken te hechten, doet mij naar een andere verklaring zoeken. Recent is in buitenlandse literatuur gesuggereerd dat juist in deze periode extra input in het huishouden bij kon dragen aan de gezondheid en het welbevinden van alle gezinsleden.⁴³ Gegeven de maatschappelijke vooroordelen en de verschillen in lonen van mannen, vrouwen en kinderen, was het dan een voor de hand liggende keuze om moeders meer in te zetten in het huishouden, zodra dit enigszins te betalen viel. Het zou interessant zijn om ook in Nederland meer te onderzoeken welke plaats het niet buitenshuis werken van gehuwde vrouwen in de bestaansstrategieën van de arbeidersklasse zelf had. Het valt ook op bij hoeveel beroepen kwesties van arbeidsduur en tijdsbesteding een rol speelden. Eigenlijk geldt dat

42. Daarbij zag men vooral als probleem hoe meer aanhang te verwerven onder witte boorden en onder confessionele arbeiders. In het begin van de twintigste eeuw gaf het numerieke belang van landbouwarbeiders en hun aandeel in de socialistische aanhang nog aanleiding tot uitvoerige bespiegelingen in het SDAP-programma, later niet meer. Zie voor het debat H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930* (Leiden: Universitaire Pers, 1974). Een overzicht van de samenstelling van de aanhang van de arbeidersbeweging wordt gegeven in Lex Heerma van Voss, 'The Netherlands', in Stefan Berger en David Broughton (eds), *The Force of Labour. The Western European Labour Movement and the Working Class in the Twentieth Century* (Oxford/Washington: Berg, 1995), 39-70.

43. Joel Mokyr, 'Why "more work for mother?" Knowledge and household behavior, 1870-1945', *Journal of Economic History* 60 (2000), 1-41.

voor alle hier behandelde beroepen en periodes, behalve bij de klassieke strijdbare beroepen bouwvakarbeider en metaalarbeider.

Zoals we zagen, besepte Sombart wel dat socialisme zelfs in de Verenigde Staten voorkwam. Preciezer geformuleerd luidt zijn vraag: waarom is het socialisme in de Verenigde Staten zoveel minder sterk dan ik verwacht had. Een eeuw later zou hij diezelfde vraag niet alleen voor de Verenigde Staten, maar ook voor Nederland en de gehele kapitalistische wereld kunnen formuleren. Voor Nederland kunnen we als antwoord geven: de grootindustrie werd niet zo belangrijk als verwacht was, voor arbeiders waren vaak andere bestaanstrategieën aantrekkelijker dan aansluiting bij de arbeidersbeweging, en het kapitalisme bleek langdurig in staat om het levenspeil van westerse arbeiders te verhogen. Men zou dat antwoord ook anders kunnen verwoorden. De politieke agenda die het socialisme in zijn sociaal-democratische variant aan het begin van de eeuw formuleerde hielp de rauwe kantjes van het kapitalisme verzachten. In die formulering heeft het succes van het socialistische gedachtegoed bij het vormgeven van de Nederlandse maatschappij er aan bijgedragen dat er niet meer socialisme in Nederland ontstond, maar dat is het klassieke dilemma van de reformist.

Ik wil afsluiten met enkele persoonlijke woorden. Mijn ouders, die dit weekend hun 50-jarig huwelijk vieren, zijn er niet alleen in biologische, maar ook in culturele zin voor verantwoordelijk dat ik hier vandaag sta. Tot de bij ons thuis verstrekte opvoeding behoorde waardering voor rationele argumenten, belangstelling voor politiek en gevoel voor sociale verhoudingen, die daarbij alle drie van pas kwamen. Mijn besluit om geschiedenis te gaan studeren werd in belangrijke mate gestimuleerd door de vertolking van Ivanhoe door Roger Moore, zodat ik geen van mijn latere leermeesters daar speciaal dankbaar voor kan zijn. Maar dat neemt niet weg dat ik op de middelbare school uitstekend geschiedenis kreeg van achtereenvolgens Daan Roorda, Hans Blom en Hans Ulrich. Pas toen ik wat meer in het vak thuis was, besepte ik hoezeer ik met die reeks leraren geboft had. Belangrijker, toen en nu, was dat ik op die middelbare school Anke tegenkwam. Wij zijn nu 29 jaar bij elkaar, en hebben in die tijd vaak kunnen meemaken hoe onze allerindividueelste keuzes op wonderbaarlijke wijze bleken te passen in maatschappelijke trends. Samen produceerden wij Marise en Bas, die vanaf hun eerste adem een vanzelfsprekende plaats

innamen. Het samenleven met dit trio maakt al mijn andere activiteiten mogelijk.

Geschiedenis studeerde ik hier in Utrecht, waar ik profiteerde van een reeks uitstekende docenten, maar nog meer leerde van de politieke, persoonlijke en wetenschappelijke samenwerking met mijn mede-studenten. Ik prijs mij gelukkig met een zachte kern van vrienden en collega's uit die tijd nog veel contact te hebben.

Mijn wetenschappelijke loopbaan werd op hoogst aangename wijze geleid door drie leermeesters, die ook vrienden werden. Theo van Tijn nam mij als student onder zijn hoede en gaf me vervolgens alle ruimte om mijn dissertatie op mijn eigen wijze te schrijven, terwijl hij mij toch voor ontsporingen behoedde. Zijn gebromde commentaar op de wereld en de wetenschap mis ik nog steeds. Ik sta vandaag voor u in zijn toga, een eer waarvoor ik Daisy Devreese en Theo van Tijn junior dank. Thijs Pollmann haalde me naar Algemene Letteren, en van hem leerde ik veel over onderwijs en wetenschap. Vervolgens haalde Jan Lucassen me naar het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, om hem bij te staan bij het leiden van de onderzoeksafdeling die hij daar opgebouwd heeft.

Het IISG is het walhalla van mijn vakgebied, dat bovendien op een bijzondere prettige wijze gerund wordt. Als ik hier speciaal de directeur, Jaap Kloosterman, en het huidige hoofd van de onderzoeksafdeling, Marcel van der Linden, noem, dan is dat omdat zij als mijn bazen bij uitstek verantwoordelijk zijn voor de ruimte die ik krijg om initiatieven te ontplooiën en voor de steun bij de uitwerking ervan. Maar ik noem hen ook plaatsvervangend voor al die andere collega's die het werk op het IISG zo aangenaam maken.

Dit hoogleraarschap heeft me een nieuwe set collega's bij Algemene Sociale Wetenschappen bezorgd. Zij hebben mij vriendelijk in hun midden ontvangen, wat des te opmerkelijker is omdat ik door de strakke planning ervan nog nauwelijks aan het onderwijs heb kunnen bijdragen. Ook de studenten hebben dus nog niet echt met mij kennis kunnen maken, maar ik hoop met studenten en staf tot wederzijds profijt samen te werken. Rest mij een woord van dank aan het College van Bestuur en de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht en het bestuur van de Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, die deze leerstoel en mijn benoeming erop mogelijk maakten. Ik hoop het vertrouwen dat zij daarmee in mij getoond hebben, niet te zullen beschamen.